

Надійшла до редакції 22.02.2012 р.

УДК 81'373.612

РОЛЬ НЕУЗУАЛЬНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ У ПОЯВІ НОВИХ СЛОВОТВОРЧИХ ЕЛЕМЕНТІВ

О. В. Самойленко

Донбаський державний педагогічний університет

Реферат. У класифікації складних слів можна виділити дві основні групи: синтаксичні складні слова (тобто композити, які утворилися на основі словосполучень або речень, які функціонують у мові) та аналогічні складні слова або квазікомпоненти (компоненти, які утворилися, за певними продуктивними мовними моделями, при цьому формуються нові словотворчі форманти при переході коренів у статус афіксоїдів). У свою чергу квазікомпоненти поділяються на узуальні, що набули широкого використання у мові та оказіональні, що існують у мовленні певних осіб. Дуже часто подібні утворення пов'язані з авторським ідіостилем. Саме особливості авторського мовлення сприяють появі нових одиниць перехідного рівня, які згодом можуть функціонувати в узуальному словотворі, сприяючи при цьому розвитку словотвору за аналогією.

Ключові слова: синтаксичні складні слова, аналогічні складні слова, узуальний словотвір, оказіональний словотвір.

Багато робіт вітчизняних та зарубіжних вчених присвячено так званим оказіональним утворенням, тому що не можна не погодитися з тим фактом, що словниковий склад будь-якої мови має тенденцію до постійного розширення за рахунок раніше невідомих словотворчих можливостей мови, реалізація яких має своїм результатом лексичні інновації. Такі інновації отримали назву оказіоналізмів, які виступають як продукти індивідуальної словотворчості, тісно пов'язані з контекстом і не набули загального використання. Однак, деякі з них іноді стають першою сходинкою тих нових слів, які згодом можуть стати узуальними одиницями мови. Лінгвісти розглядають особливості та причини виникнення таких одиниць, а також їх основні функції у тексті та дискурсі. Більшість мовознавців сходяться на тому, що основне завдання оказіоналізмів - оптимізація реалізації прагматичної функції мови у тексті / дискурсі. Але окрім підвищення впливу на адресата, незузальні утворення відіграють певну роль у розвитку словотворчої системи. Таким чином, **мета** нашої роботи - довести на прикладі композитів, що оказіоналізми сприяють утворенню нових словотворчих елементів та затвердженню вже існуючих моделей побудови нових слів.

Мета визначила наступні **завдання**: 1. визначити основні шляхи утворення оказіоналізмів у сучасній українській мові; 2. проаналізувати словотворчі елементи, які з'явилися в результаті незузального словотворення; 3. встановити значення таких елементів для мовної системи взагалі.

Існує декілька підходів до визначення природи оказіональних утворень. Загальновизнаним у сучасній лінгвістиці є підхід, згідно з яким оказіоналізми - це реалізація певного авторського ідіостилю. Тоді виникає логічне питання, як бути з оказіоналізмами в побутовому мовленні та у мас-медійному дискурсі. Інший підхід у вітчизняній лінгвістиці розробляється Ж. Колоїз, яка пояснює появу оказіоналізмів необхідністю комунікативної номінації: «Оказіональні складні номени потрібні

не самі по собі, а для позначення нестандартної інформації, найбільш прийнятної в межах конкретної ситуації спілкування, яка стає їх своєрідною апробацією. У такий спосіб відбувається взаємодія двох контекстів: комунікативного і номінативного, або ономасіологічного, де останній обслуговує не стільки процес комунікації, скільки словотворчий акт, однак завжди уможливує реалізацію мети спілкування [1, с. 69]».

Сучасна практика показує, що існує три основні сфери, де утворюються нові okazіональні слова.

Першою є щоденне побутове мовлення, у якому люди активно виявляють власну здатність до креативної словотворчості, намагаючись зробити своє мовлення більш виразним та емоційно забарвленим. Але ця група okazіоналізмів майже зовсім не впливає на активні словотворчі процеси, залишаючись «інтелектуальним доробком» певних людей, які досить швидко про них забувають. До цієї ж групи можна віднести okazіоналізми як форму мовної творчості дітей. Саме цей прошарок неолексем характеризує okazіоналізми як феномен, тісно пов'язаний з аналогією (*вагоновод* (М. Семенко), *ясновербні* (М. Зеров)). Сучасні лінгвістичні дослідження пов'язують утворення за аналогією з критеріями засвоєння різних граматичних категорій, значень, форм.

Більш важливими та актуальними для розвитку мовної системи є друга сфера - okazіоналізми, що утворилися письменниками або поетами. Вони досить рідко переходять до узусу, але активно привертають увагу адресантів, закріплюючи та збагачуючи певну словотвірну модель.

Третю групу okazіоналізмів складають неолексеми, які з'являються у засобах масової комунікації, бо саме вони мають найбільше шансів стати узуальними або сприяти появі нових словотворчих елементів (наприклад, афіксоїдів), оскільки мають підвищений вплив на адресанта та використовуються на позначення понять, що є найбільш актуальними, наприклад, *мандатоборець*, *дурисвіт* тощо.

Існує два основні механізми утворення okazіоналізмів:

1) за особливими okazіональними моделями, що виникають у результаті порушення структурних схеми мовної моделі, найчастіше це порушення полягає в тому, що лексико-граматична приналежність твірної основи okazіоналізму не відповідає законам словотворення [2, с. 47];

2) за моделями, що же активно функціонують у мові, але із залученням нового лексичного матеріалу. Саме такі okazіоналізми-квазікомпозиції, що утворилися не на синтаксичній основі, а на основі понять, які існують у свідомості їх творця будуть цікавити нас у нашому дослідженні, бо можливості утворення нових слів за наявними в мові зразками або за аналогією до конкретного узуального слова безмежні, і цей словотвірний потенціал широко використовується при використанні okazіоналізмів, для яких кожний конкретний акт їх використання є одиничним випадком їх мовленнєвої реалізації.

Наявність великої кількості складних слів-оказіоналізмів у мові пояснюється тим, що композиції семантично й експресивно змістовніші за афіксальні утворення. Тенденція до виразнішого стилістичного забарвлення виникає, певна річ, саме завдяки двокомпонентності, а іноді, й завдяки багатоконпонентності цих одиниць. Неоднозначність афіксів призводить до різної інтерпретації okazіоналізмів навіть у контексті, а поза ним неолексема взагалі стає незрозумілою.

Ж. Колоїз визначає, що okazіональні композиції утворюються, як правило на синтаксичній основі: «Складні слова виступають логічними заміниками словосполучень порівняльних зворотів і навіть речень [1, с. 67]». З цим твердженням можна посперечатися, бо саме слово «оказіоналізм» наголошує на чомусь не зовсім типо-

тому, тому, що суперечить існуючим правилам. Іноді okazіоналізми утворюються за моделями, що не є типовими для мови, а деколи, якщо повторюють існуючі моделі, поєднують поняття, які не можна співвіднести у реальному житті, тому про існування базових словосполучень або речень тут, на наш погляд, не може йти мова. Такі феномени творяться в уяві автора, і він же пропонує їм назву, використовуючи вже відомі йому словотворчі засоби, або тестуючи їх у новому семантичному контексті. Інакше кажучи, okazіоналізми проходять шлях від «невизначних образів, асоціацій, уявлень тощо <...> від актуалізованих у момент пробудження свідомості концептів й особистісних смислів та потреби чогось сказати - до перетворення цих особистісних смислів, що відбувається з метою їх подальшого «ословлення», для того ж деякі особистісні смисли стягуються в єдине ціле, деякі ліквідуються [1, с.69].

Однією з основних причин виникнення okazіоналізмів є авторська уява, завдяки якій письменник вигадує феномени, що не існують у реальності, але потребують якоїсь назви (наприклад, для більш вдалого розгортання сюжетної лінії). Не завжди є доцільним використовувати словосполучення або підрядні речення через закон економії мовних ресурсів. Тому на допомогу приходять слово- та основоскладання, коли із конститuentів, які є добре знайомими носіям мови складається квазікомполіт із абсолютно новим значенням, про яке легко здогадатися, спираючись на лексичні значення елементів, з яких він складається. Наприклад, авторський okazіоналізм *енергополісмен* ми добре розуміємо, при тому, що словосполучення *енергетичний полісмен* без авторського контексту нічого не скаже. Мовці можуть навіть його сприйняти як помилкове використання лексеми *енергетичний* замість *енергійний*, але за сюжетом твору ми розуміємо, що *енергополісмени* - це люди, які контролюють, як і скільки використовує енергії той чи інший синтетик. Цікавим на наш погляд є і метафоричний квазікомполіт *життєїд* [3], що утворився за структурною моделлю іменник+афіксоїд за зразком *м'ясоїд*, *трупоїд* тощо. Особливістю такого утворення є те, що цей квазікомполіт є метафоричним тільки на перший погляд, бо позначає не ту істоту, яка забирає життя, а ту, яка його з'їдає у прямому сенсі.

Якщо визнати, що квазікомполіти - це в першу чергу аналогічні складні слова, доречним буде зауваження О. О. Земської, що усі словотворчі одиниці, які народжуються в тексті, побудовані за законом аналогії. Вони реалізують або певні активні моделі мови, або вже наявні зразки на ґрунті нового матеріалу [4].

Деякі лінгвісти навіть підкреслюють, що дія аналогії може спричинити словотвірну моду [5]: різні поети та письменники використовують однакові словотворчі моделі для власних okazіоналізмів. Особливо це властиве для мови поезії, бо словотвірна «мода» стимулює співтворчість, яка автоматизує мовні стереотипи [6]. Наприклад, емотивно-яскраві мікрообрази активно поповнюють ряди складних іменників добре відомих словотвірних моделей :

• основа іменника + суфіксоїд *-пад* : *каштанопад*, *небопад*, *серцепад* (М. Вінграновський), *сонцепад* (Л. Костенко), *звукпад* (А. Даниленко) ;

• основа іменника + суфіксоїд *-цвіт* : *зорецвіт* (В. Забаштанський), *весноцвіт* (О. Ющенко), *огнецвіт* (В. Бобинський), *брунькоцвіт* (П. Тичина);

• Основа іменника + суфіксоїд *-грай* : *зернограй* (Д. Луценко), *чортограй* (П. Воронько), *злотограй* (О. Тараненко).

Як бачимо, другі конститuentи таких лексем набувають статус афіксоїдів (крім елементу *-пад*, який вже є загально визнаним афіксоїдом), тому що ці лексеми утворюються не на основі словосполучень або речень, а за моделями, що вже існують у мові, на основі уявлень, що виникають у когнітивній діяльності номі-

нанта, при цьому поети намагаються пояснити нові явища шляхом поєднання вже відомих усім носіям мови елементів.

Можна говорити про те, що okazіональні утворення, які зустрічаються у творчій діяльності письменників або в усному мовленні, сприяють затвердженню за кореневими морфемами статусу афіксоїдів, тому що значно підвищують частотність їх використання та здатність сполучуватися з різноманітними (як з семантичного, так і структурного погляду) основами або словами. Яскравим доказом існування подібного феномену є англійські афіксоїди *-gate*, *-friendly*, які закріпили свій проміжний статус на сторінках англійських та американських газет, звідки перейшли до узусу та набули статусу загально визнаних словотворчих елементів. А на початку ХХІ ст. активно протікає процес переходу елементу *-scape* до статусу афіксоїду, але поки що тільки okazіонального: *winterscape*, *motorscape*, *parcscape*.

Для класу okazіональних лексем можна навіть визначити свій реєстр афіксоїдів. При цьому їх лексична наповненість має прямий зв'язок з тим чи іншим стилем мовлення. Наприклад, для української поезії характерними є елементи: *-крилий*, *-окий*, *-лиций*, *-чолій*, *-бровий*, *-квітний* [5].

Okazіоналізми дуже тісно пов'язані із контекстом і не мають широкого кола використання, однак деякі з них можуть слугувати стартовою сходинкою тих нових слів, які згодом увійдуть до узусу.

Заслуговує уваги й той факт, що деякі поети та письменники мають власні преференції щодо використання певних елементів у якості афіксоїдів. Наприклад, В. Бобинський має схильність до використання компоненту *-кровна* (*невинно-кровна*, *багрянисто-кровна*), М. Семенко часто використовує елементи *поезо-* (*поезопісня*, *поезофільм*), конституенти *-рух*, *житте-* та **-біг**, на комбінуванні яких базується вірш «Місто»:

Осте сте
бі бо
бу
візники – люди
трамваї – люди
автомобілібілі
бігорух рухобіги
рухливобіги
berceus кару
селі
елі
лілі
пути велетні
диму сталь
палять
пах
пахка
пахітоска
дим синій
чорний дим
пускають
БЕНЗІН
чаду жить
чаду благать
кохать кахикать

життєдати
життєрух
життєбензін
автотрам.

Отже, оказіональне словоскладання є засобом когезії та експресивізації тексту, актуалізації його окремих фрагментів, «посилення фактора мотивованості знака на рівні горизонтальних стосунків [5]».

Складання - зручний спосіб і для позначення своєрідної міри ознаки : *несамовито-синій, фіолетово-сухий* (В. Стус), *сумно-жовтний* (М. Семенко). Такі прикметники та прислівники являють собою значний пласт квазікомполітив-оказіоналізмів через те, що письменники поєднують поняття, які зовсім не комбінуються ані у словосполучення, ані у речення, а зв'язок між елементами складного слова існує тільки на рівні уявлення автора та його читача: *простягнуто-презирливий, блакитно-сніжна, квапливо-безруха* (М. Семенко), *незаймано-нагий* (М. Зеров)

Основними шляхами творення оказіоналізмів виступають :

1. Використання певних кореневих лексем в якості афіксидів, що не властиве таким конститuentам в узуальному використанні, наприклад, елементи *сонце-*; *життє-*, *рух-*, *поезо-*, *-цвіт*, *-грай*.
2. Застосування вже узусних афіксидів у незвичній для них комбінатії: *вагоновод* (М. Семенко).
3. Поєднання двох несумісних явищ, коли автори неологізмів не піклуються про можливе співіснування двох елементів у реченні та словосполученні, поєднавши їх за продуктивною моделлю, наприклад, прикметник+прикметник, прислівник+ прикметник: *скалоокий* (М. Драй-Хмара), *бездумно-ласкавий* (М. Семенко), *екстазно-молитовна* (В. Еллан-Блакитний).
4. Власне поєднання двох основ, між якими важко знайти семантичний або навіть просто логічний зв'язок, на позначення явища, автором якого виступає літератор: *руходівчина, кровофарби* (М. Семенко), *видноколо, виднокруг* (М. Зеров).
5. Заміна вже існуючого речення (або навіть групи речень) однією складною лексемою, при цьому дуже важливо, щоб ці речення були добре знайомими реципієнтам (*краєхатко* - конденсований аналог прислів'я – «Моя хата з краю – я нічого не знаю», використовується на позначення людини, яке живе за таким принципом).

Як бачимо, важливість вивчення оказіоналізмів-квазікомполітивів полягає в тому, що вони яскраво демонструють дію закону аналогії у мовній реальності і своїм існуванням доводять, що далеко не всі складні слова утворюються шляхом конденсації словосполучення або речення: композити можуть утворюватися на базі конститuentів, зовсім не пов'язаних між собою. Крім цього, базою для творення оказіональних слів часто виступають уявлення та поняття, які існують у свідомості мовця, але ще не мають вербального вираження, тому ми й намагаємося позначити таку реалію за допомогою мовного матеріалу, який вже існує у мові із дотриманням зразків та моделей, які є загальноживимим.

Таким чином, оказіоналізми-квазікомполіти функціонують у мові та мовленні для створення певного стилістичного ефекту (комічного, іронічного тощо); для естетики, для номінації тих явищ дійсності (або того, що існує тільки в авторській уяві та потребує найменування); для деталізації певної інформації, для інтенсифікації реалізації функції авторського впливу, а також для затвердження у мові певних словотворчих елементів та закріплення моделей побудови нових лексем.

Перспективу подальших досліджень ми бачимо в подальшому вивченні впливу оказіональних утворень на мовну систему із залученням нового ілюстративного матеріалу.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена аналізу окказіоналізмів-квазікомполітів. Автор определяє значення таких образований для словообразовательної системи мови, при цьому акцент робиться на важливості подібних образований для появи нових словообразовательних елементів. Матеріалом для дослідження стали новообразовані українських поетів і прозаїків ХХст.

Ключевые слова: квазікомполіти, окказіоналізми, словообразовательні елементи, аффіксиоди, аналогія.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of occasionalisms-quasicomposites. The author defines the meaning of such phenomena for the word-building system of the language making an accent on the importance of such language units for appearance of new word-building elements. New-created words of Ukrainian writers have become the material of the investigation.

Key words: quasicomposites, occasional words, word-building elements, word-building patterns, affixoids, analogy.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Колоїз, Ж. Оказіональні складні номіми як різновид компресивної комунікативної номінації [Текст] / Ж. Колоїз // Мандрівець. - 2005. - № 4. - С. 67-72
2. Колоїз, Ж. Оказіональні деривати та їх лексикографічна розробка [Текст] / Ж. Колоїз // Мандрівець. - 2002. - № 4. - С. 46-50
3. Дяченко, М. Дика енергія. Лана [Текст] / Марина та Сергій Дяченки. - Вінниця : Теза, 2006. - 414с.
4. Земская, Е. А. Словообразование и текст [Текст] / Е. А. Земская // Вопросы языкознания. - 1978. - № 6. - С. 17-30
5. Герман, В. В. Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60- 90-і роки) [Текст]: дис... канд. філол. наук: / В. В. Герман. - Суми, 1998. - 222 с.
6. Принцевський, І. Т. Новотвори в українському поетичному мовленні [Текст] / І. Т. Принцевський // Проблеми словообразования русского и украинского языков. - К. : Вища школа, 1976. - С. 150-166
7. Теркулов, В. И. Композиты русского языка в ономазилогическом аспекте [Текст] : дис. ... доктора філол. наук / В. И. Теркулов. - Горловка, 2008. - 406 с.
8. Клуб поезії [Електронний ресурс]. - Режим доступу : [http : //www. poetryclub.com.ua](http://www.poetryclub.com.ua). — Загол. з екрану.